

مشاهده چیست؟

چگونه می توان یک مشاهده خوب انجام داد؟

مشاهده یکی از شیوه های جمع آوری اطلاعات در روش های کیفی مطالعات میدانی به شمار می آید. که علیرغم ظاهر ساده اش نیاز به تمرین و تمرکز دارد و از سوی دیگر می تواند نقش مهمی در پژوهش های آتی و شناخت از یک موضوع ایفا کند.

گروه پژوهش کانون خدمت رسانی

بسیج دانشجویی دانشگاه تهران و علوم پزشکی تهران

بسمه تعالی
تحقیق و پژوهش کلید رشد همه ملت هاست.
مقام معظم رهبری

فهرست

موضوع	صفحه
مقدمه:	۲
روش کیفی چیست؟	۳
مزیت های روش کیفی:	۳
انواع ابزارها و تکنیک های گردآوری اطلاعات:	۴
مشاهده:	۷
انواع مشاهده:	۷
چه طور مشاهده کنیم؟	۸
نقش مشاهده گر:	۹
قبل از ورود به میدان تحقیق چه کنیم:	۱۰
گردآوری اطلاعات در مشاهده:	۱۱
نوع مطالب یادداشت کردنی:	۱۲
تنظیم یادداشتهای میدانی:	۱۴
فهرست منابع:	۱۵

اصولا برنامه ریزی برای هر جمعیت انسانی نیازمند شناخت دقیق از آن می باشد. همانگونه که در بالا ذکر شد به دلیل اهمیت ویژه ای که شناخت از خصوصیات مخاطب (در اینجا مردم منطقه روستایی است) در داشتن یک برنامه ریزی دقیق و منطبق با نیازهای آنها دارد، احتیاج است از روش های علمی برای رسیدن به این هدف استفاده شود. مسلما باید شخصی که قرار است از این روش ها در این طرح استفاده کند خودش آموزش دیده باشد و مهارت پژوهشگری را دارا باشد. به همین منظور ارائه ی آموزش به این افراد ضروری به نظر می رسد. رابطنی که علاوه بر آشنایی با محیط و فضای مجموعه، از مهارت پژوهشی مورد نیاز نیز بهره مند باشند.

شاید به نظر برسد مساله ایی چون مشاهده (که محوریت این پروژه را داراست) چندان نیازی به آموزش آکادمیک ندارد و می توان آن را در یک کارگاه ۲ ساعته به طور کامل به اعضا آموزش داد،

در باب این موضوع باید تصریح کرد که موضوعاتی چون موضوع این پروژه به این دلیل که در نظر عوام موضوع تخصصی به حساب نمی آیند عموما در شکل غیر علمی از آنها استفاده می شود البته باید گفت زمانی که این روش ها برای سرگرمی افراد به کار می روند خیلی غیر علمی استفاده کردن از آنها مشکلی را پدید نمی آورد ولی زمانی که قرار می شود با استفاده از این روش ها اطلاعات پایه ای به دست بیاید که بر اساس این اطلاعات برای جامعه ی مخاطب برنامه ریزی انجام شود، به خوبی ضرورت استفاده ی علمی و صحیح از این روش ها نمایان خواهد شد.

در این پروژه هم داستان از همین قرار است یه این معنا که قرار است از طریق روش مشاهده اطلاعات دقیقی از جامعه ی مخاطب (دانش آموزان مرتبط و عضو تشکل انجمن اسلامی دانش آموزی) به دست بیاید و بر اساس شناختی که حاصل این اطلاعات است برای این جامعه ی مخاطب برنامه ریزی انجام بشود. مسلما در برنامه ریزی که انجام می شود میزان زیادی منابع مادی (بیت المال!)، منابع انسانی، زمان و ... صرف خواهد شد که اگر آن شناخت اولیه نادرست باشد تمام این منابع صرف شده، به هدر رفته است. در نتیجه در مرحله ی اول این پروژه تمام تلاش باید بر روی درست حاصل شدن این شناخت متمرکز شود و از آنجایی که با توجه به شرایط جامعه ی مخاطب و نوع شناختی که مد نظر این پروژه است قرار است از روش مشاهده استفاده شود ضرورت دارد این روش به درستی به اعضا آموزش داده شود.

روش کیفی چیست؟

حیطه ی علوم انسانی شامل معلوماتی است که به خصالت ها ، ویژگی ها، فعالیت ها و رفتارهای نوع انسان مربوط میشود. برنامه ریزی در حیطه ی علوم انسانی نیازمند شناخت و دست یابی به این معلومات می باشد. که بدین منظور از زمانی که برنامه ریزی برای انسان و جوامع انسانی مورد توجه قرار گرفت ، شیوه ها و روش های متعددی برای دست یابی به بهترین شناخت از انسان و روابط او به کار گرفته شدند.

روش کمی از جمله شیوه های تحقیقاتی است که در انجام بسیاری از پژوهش ها از جمله پژوهش های اجتماعی و فرهنگی از آن استفاده می شده است و در جوامع مختلف پیشینه ی طولانی دارد. دلیل استفاده از آن نیز تعمیم پذیری ، آسان بودن ، سرعت در نتیجه گیری ، وقت گیر نبودن و مورد تایید مجریان و برنامه ریزان قرار گرفتن می باشد. اما این روش جهت انجام تحقیقات بسیار پیچیده و خاص و انجام مطالعات تطبیقی مفید و کارا نیست. و عملاً پژوهشگران را یا به نتیجه نمی رساند و یا نتایج حاصله از آن چندان دقیق نیست. از این رو در کنار شیوه های کمی، استفاده از شیوه های کیفی برای انجام تحقیقات ژرف و عمیق و کاربردی رواج پیدا کرد. در واقع روش کیفی، انجام عملی تحقیق در میدان واقعی است و مسائل را بسیار ظریف و عمیق بررسی می کند. روشی است که از مجموعه ای از ابزارها برای جمع آوری داده ها و اطلاعات استفاده می کند. و در نهایت از داده های جمع آوری شده به استخراج یک نظریه برمی آید. این نوع تحقیق شامل مراحل زیر است:

گردآوری داده های تحقیق از طریق مشاهده، مصاحبه، تهیه فیلم ، عکس و ...

طبقه بندی داده ها و تحلیل و بررسی آن ها: که عبارت است از تفکیک داده ها، کدگذاری و مفهوم سازی از آن ها با هدف خلاصه سازی و سامان دهی حجم زیاد اطلاعات گردآوری شده.

تنظیم فرضیات و سوالاتی که در جریان طبقه بندی داده ها به دست می آیند.

کشف نظریه ای که داده های به دست آمده را توضیح دهد.

با استفاده از این روش می توان پیچیدگی مسائل اجتماعی را شناسایی کرد و به نتایج غیر منتظره ی سیاست ها پی برد. امری که در روش کمی امکان پذیر نبود. این روش در رشته های مختلف چون علوم اجتماعی ، علوم تربیتی ، مدیریت و برنامه ریزی و به طور کلی علوم کاربردی می تواند مفید باشد.

مزیت های روش کیفی:

از جمله نکات مثبت در به کارگیری روش کیفی، جمع آوری اطلاعات بسیار دقیق و نزدیک به واقعیت

موضوع مورد مطالعه است. در بعضی از موضوعات مانند: نگرش ها، تفکرات، عقاید و نظرات افراد، پیرامون مسائل مختلف اجتماعی، امکان دستیابی به واقعیت ها از طریق روشهای کمی چون پرسشنامه خیلی ضعیف است. زیرا اکثر افراد ۱- ممکن است واقعیت ها را کتمان کنند، ۲- کلیشه ای جواب بدهند و ۳- آرمان گرایانه پاسخ بدهند. در حالی که در مصاحبه های عمیق و یا مشاهدات از نزدیک که ابزارهای جمع آوری اطلاعات در روش کیفی هستند، امکان مشاهده ی رفتار و شنیدن افکار در مواقع عادی و روزمره، یعنی جمع

آوری اطلاعات دقیق، بیشتر مهیا است. بنابراین، روش کیفی از پرسشنامه ها یا تست های استاندارد رایج استفاده نمی کند. برخی از رایج ترین ابزارها و تکنیک های جمع آوری اطلاعات که در روش های کیفی مورد استفاده قرار می گیرد عبارت است از: بحث گروهی، مصاحبه، مشاهده، خاطره نگاری، عکس برداری و... که در ادامه به توضیح این ابزارها خواهیم پرداخت.

انواع ابزارها و تکنیک های گردآوری اطلاعات:

۱- بحث گروهی (Group Discussion):

از جمله ابزار های کم هزینه است، زیرا محقق با جمع کردن اطلاع رسانی ها^۱ در یک محل، با صرف وقت و هزینه ی کمتر، اطلاعات وسیعی را درباره یک موضوع گردآوری می کند. طی این بحث گروهی، شرکت کنندگان دیدگاه های خود را درباره ی یک موضوع، بدون جدل، سابقه و یا مناظره مطرح می کنند. و محقق جریان بحث را با تمرکز بر موضوع تحقیق هدایت می کند. در نهایت هدف استفاده از این ابزار: ۱- کسب اطلاعات درباره ابعاد مختلف موضوع و ۲- رسیدن به تفاهم برسر دیدگاه هاست، نه رقابت و اثبات نظر خود.

۲- مردم نگاری (ethnography):

مردم نگاری عبارت است از مطالعه ی دقیق و همه جانبه ی زندگی انسانی چون ویژگی های اقلیمی، اقتصادی، معیشتی، اجتماعی، خانوادگی، مذهبی، سیاسی، حکومتی، آیین ها و مراسم، اعتقادات و باورها، هنر، ادبیات شفاهی و سایر شئون و جزئیات و جنبه های زندگی در جامعه ای محدود. یعنی جامعه ی مورد مطالعه کوچک انتخاب می شود تا بررسی دقیق و همه جانبه در آن امکان پذیر باشد. به تعبیری دیگر، مردم نگاری را می توان مطالعه ی توصیفی مردم نامید. منتهی این توصیف دارای نظم و ضوابط حساب شده ای است که می تواند جوابگوی مطالعات و تجزیه و تحلیل های بعدی قرار گیرد. مردم نگاری، معمولاً به طرح فرضیه^۲ و نظریه^۳ نمی پردازد. زیرا مردم نگاری به منزله ی گزارش هایی توصیفی برای به دست آوردن اطلاعات است و در نتیجه مقایسه، فرضیه و اظهار نظر یا نظریه در مراحل بعدی قرار دارد.

^۱ - اطلاع رسانی به افرادی اطلاق می گردد که در رابطه با موضوع تحقیق اطلاعاتی را دارا می باشند. محقق می تواند این اطلاعات را از این افراد دریافت کند. بنابراین اطلاع رسانی ها محقق را در جمع آوری و دست یابی به اطلاعات یاری می کنند.

^۲ - فرضیه عبارت است از حدس یا گمان اندیشمندانه، درباره ی چگونگی روابط بین پدیده ها که محقق را در تشخیص نزدیک ترین و احتمالی ترین راه، برای کشف مجهول کمک می نماید.

^۳ - نظریه به مجموعه ی مباحثی گفته می شود که برای بررسی وضعیت یا موقعیتی به کار می رود. به عبارت دیگر نظریه بیان منطقی امور است. محقق پس از مطالعات و بررسی های خود در نهایت ممکن است از نتایج حاصل از تحقیقات خود به طرح یک نظریه بپردازد.

در این ابزار، محقق از مشاهدات خود توصیف دقیقی تهیه می کند و آن ها را به ترتیب تاریخ گذاری و شماره گذاری می کند. این یادداشت ها باید شامل مواردی چون نحوه ی ورود به میدان تحقیق^۱، مجوزهای تهیه شده برای انجام تحقیق، تشریح مشخصات دقیق میدان و افراد درون آنها و نحوه تعامل افراد با یکدیگر باشد. همچنین محقق می تواند از میدان تحقیق کروکی، عکس، فیلم و فایل های صوتی تهیه نماید.

۳- مصاحبه:

گفتگوی علمی یا مصاحبه را می توان نوعی تکنیک جمع آوری اطلاعات دانست که از ارتباط کلامی استفاده می کند، تا اطلاعاتی را در رابطه با موضوع تحقیق جمع آوری کند.

۴- خاطره نگاری:

میشل لیریس در سفر خود به آفریقا کتابی با نام «شبح آفریقا» را به رشته تالیف درآورد. سبک نگارش این کتاب نوعی «خود سرنوشت نگاری» بود و از این طریق او توانست سبک خاصی را برای اولین بار در رشته ی انسان شناسی بنا نهد. در این روش پژوهشگر با ثبت تجربه ی شخصی خود از یک میدان تحقیق، همان را به عنوان روایتی از جامعه ی مورد مطالعه ارائه می دهد. نباید این نکته را در رابطه با این تکنیک از یاد برد که همه ی روایت های تاریخی و سفرنامه ها از دیدگاه ها و داوری های نویسندگان و گردآوردندگان خود تاثیر می پذیرند.

۵- عکس برداری:

استفاده از عکس برای ثبت اطلاعات به عنوان یک ابزار به قرن ۱۹ بر می گردد. امروزه عکس دیگر وسیله ای برای ثبت خاطرات محقق در میدان تحقیق نیست. بلکه یک ابزار گردآوری اطلاعات شناخته می شود که می تواند به عنوان یک پایه برای تولید متن، توصیف و تحلیل آن مورد استفاده قرار گیرد. عکس باید مانند یک متن مکتوب، شفاف، واضح و با تمرکز بر یک موضوع که در پی نمایش آن است تهیه شده باشد و در حاشیه ی آن، اطلاعات دقیقی از عنوان (موضوع) عکس، زمان و محل دقیق عکس و نام عکاس قید شود. همچنین ناشناس ماندن سوژه و رعایت اصول اخلاقی در تهیه عکس (اجازه گرفتن) یک اصل بسیار مهم است.

۶- دفترچه یادداشت:

این دفترچه باید همیشه همراه محقق باشد. یادداشت های داخل آن همیشه با رعایت فاصله گذاری از چهار طرف صفحه نوشته شود و بعد از نگارش یک مطلب، صفحاتی به عنوان صفحه ی رزرو سفید گذاشته شود تا اگر اطلاعاتی احتمالا در جریان

^۱ - محدوده ای که تحقیق و پژوهش در آن انجام می شود را میدان تحقیق گویند. به عنوان مثال: زمانی که موضوع تحقیق، بررسی چگونگی گذراندن اوقات فراغت دانشجویان خوابگاه دانشگاه اصفهان باشد. میدان تحقیق، خوابگاه این دانشگاه است.

تحقیق به دست آمد به مطلب نگارش یافته اضافه شود. در این دفتر معمولاً تذکراتی برای یادآوری شخصی پژوهشگر ثبت می شود. مواردی مانند:

- ۱- عنوان تحقیق
- ۲- چارچوب انجام آن (تحقیق، پایان نامه، مقاله و ...)
- ۳- نام پژوهشگر و مدیر تحقیق
- ۴- مراحل پیش بینی شده برای آماده سازی کار به ترتیب
- ۵- پرسش های تحقیق و طرح محورهای اولیه جهت کسب اطلاعات
- ۶- روش ها و ابزارهای انجام کار
- ۷- مراکزی که باید به آن ها مراجعه کرد همراه با آدرس، تلفن، فاکس، آدرس اینترنتی و پایگاه اطلاعاتی آن ها
- ۸- فهرست تمام اطلاع رسان های ممکن همراه آدرس و / یا تلفن آن ها
- ۹- فهرست موارد مورد نیاز برای مشاهده و میدان ها (محل) آن ها
- ۱۰- فهرست پرسش های ضروری که باید از اطلاع رسان ها پرسیده شود.
- ۱۱- زمان بندی مراحل پیشبرد کار

۷- مشاهده:

این روش از خلال حواس پنجگانه انجام شده و رابطه انسان با محیط اطراف اوست. در قرن بیستم، مردم شناس معروف مالدینوفسکی، از اصل مشاهده به عنوان اساسی ترین ابزار شناخت موضوع دفاع کرد. انواع مشاهده عبارت اند از: ۱- نظام مند/ غیرنظام مند ۲- ساختمند / بدون ساخت ۳- آشکار / پنهان ۴- مشارکتی / غیرمشارکتی که در ادامه به توضیح آن ها خواهیم پرداخت. ذکر این نکته ضروری است که این ابزارها معمولاً تنها مورد استفاده قرار نمی گیرند و در انجام یک پژوهش، آن ها را باهم به کار می برند.

مشاهده:

در بسیاری از فرهنگ ها، مشاهده مهم ترین و شاید تنها مرجع شناخت است. دستگاه حواس انسان ها، متفاوت از یکدیگر و گاه به صورت اشتباه آمیزی عمل می کنند. در نتیجه ممکن است دو فرد در مشاهده ی یک پدیده ی واحد، توصیف یکسانی ارائه ندهند.

در ابتدا جامعه شناسانی چون امیل دورکیم از مشاهده ی غیرمستقیم استفاده می کردند، مشاهده ی غیر مستقیم همان تحلیل برداشت ها و مشاهدات دیگران است. یعنی از اطلاعات و مشاهدات جمع آوری شده و ثبت شده توسط دیگران استفاده می کردند و خود شخصا هیچ مشاهده ای از میدان تحقیق نداشتند. اما از آغاز قرن بیستم، حضور در میدان تحقیق و مشاهده ی مستقیم توسط خود محقق، اهمیت پیدا کرد. و این مسئله که محقق خود وارد میدان تحقیق شود و ابعاد مختلف موضوع مورد مطالعه ی خود را از نزدیک مشاهده کند برتری یافت بر اینکه اطلاعات جمع آوری شده ی موجود مانند کتاب ها، اسناد، مقالات، سفرنامه ها و... را تنها مبنای مطالعه ی خود قرار دهد و از همان ها استفاده نماید. به عبارت دیگر تحقیق میدانی بر تحقیق کتابخانه ای برتری پیدا کرد. اما نباید این نکته را از نظر دور داشت که حضور در میدان تحقیق و مشاهده ی مستقیم توسط خود محقق به دور از تاثیرپذیری از برداشت ها و دیدگاه های شخصی او نیست.

یک مشاهده ی مطلوب باید براساس موضوع پژوهش و اقتضائات آن باشد و محقق باید بداند که درباره چه چیزهای باید آگاهی کسب کند. همچنین باید جزئیات فضا، رنگ ها، صداها، صحبت ها و زمان را به خاطر بسپارد یا در صورت امکان آنچه را که می بیند به سرعت یادداشت برداری کند.

انواع مشاهده:

در هر پژوهشی «محقق» گام های اولیه را با مشاهده برمی دارد. مشاهده به محقق کمک می کند که: ۱- با میدان تحقیق آشنا شود. ۲- زمینه را برای مصاحبه هموار کند. ۳- اضطراب و ترس اولیه ی محقق به دلیل مواجه شدن با میدان تحقیق و آشنایی با سوژه ی مورد مطالعه کاسته شود. ۴- به محقق یاری می رساند که طرح دقیق تری برای پژوهش خود تهیه کند.

انواع مشاهده عبارت اند از:

۱- مشاهده ی نظام مند/غیرنظام مند، ۲- ساختار مند/بدون ساخت، ۳- آشکار/پنهان و ۴- مشارکتی/غیرمشارکتی که امکان ادغام این شیوه ها نیز وجود دارد.

۱- مشاهده ی نظام مند و غیرنظام مند:

منظور از مشاهده ی غیرنظام مند آن است که محقق بدون هیچ برنامه و در نظر گرفتن نظریه ای، مشاهداتی را از انسان ها و پدیده ها در یک محیط انجام دهد. اما برای یک مشاهده ی نظام مند باید با برنامه و مرحله به مرحله پیش برود. در هنگام ورود به میدان تحقیق ۲ حالت وجود دارد: ۱- محقق پس از انتخاب موضوع با در نظر گرفتن یکی از تئوری ها و نظریه های موجود در رابطه با

موضوع وارد میدان تحقیق می شود و به مشاهده و جمع آوری اطلاعات می پردازد. ۲- بدون هیچ برنامه ی از قبل تنظیم شده و در نظر گرفتن نظریه ای وارد میدان تحقیق می شود.

یک مشاهده می تواند علاوه بر حضور محقق در میدان تحقیق و مشاهده با چشم، از فیلم، عکس و تهیه نقشه دستی منطقه کمک بگیرد.

۲- مشاهده ی ساختار مند و بدون ساخت:

مشاهده ی بدون ساخت معمولاً در تحقیقات مقدماتی و برای کسب اطلاعات کلی انجام می شود و در آن محقق هنوز موضوع خود را دقیقاً مشخص نکرده است. اما در مشاهده ی ساختارمند باید در محورهایی مشخص و با هدف گردآوری اطلاعاتی خاص مشاهده کند. محقق در این نوع مشاهده از مشاهده نامه استفاده می کند. مشاهده نامه یعنی تهیه ی مجموعه ای از آیتم های مرتبط با موضوع مورد مطالعه که قبل از رفتن به میدان محقق آن ها را جمع آوری و یادداشت می نماید. مانند: چه مکانی؟ چه تاریخی؟ چه ساعتی؟ چه کسانی؟ چه ظاهری؟ چه رفتارهایی؟ چه صحبت هایی و...

۳- مشاهده ی مشارکتی و غیر مشارکتی:

مشاهده ی مشارکتی، به معنای حضور طولانی مدت محقق در میدان تحقیق و آشنا شدن و همراهی او با نحوه ی زندگی، آداب و رسوم و رفتارهای افراد جامعه ی مورد مطالعه است. استفاده از روش مشاهده ی مشارکتی، بسیار زمان بر و هزینه بردار است. زمانی که امکان حضور طولانی مدت در میدان تحقیق از نظر هزینه و زمان امکان پذیر نباشد از روش مشاهده ی غیر مشارکتی استفاده می شود. در روش مشاهده ی غیر مشارکتی مشاهده گر اهداف پژوهشی خود را آشکار نمی کند و نتایج مطالعه ی خود را در اختیار اشخاص حقیقی و حقوقی نمی گذارد. به علاوه از طریق مشاهده ی پنهان یا غیر مشارکتی، رفتار افراد مورد مطالعه طبیعی تر خواهد بود. به عبارت ساده تر محقق به صورت ناشناس در میدان به مشاهده می پردازد.

چه طور مشاهده کنیم؟

با توجه به هدف تحقیق شیوه ی انجام مشاهدات متفاوت است:

۱- اگر هدف تحقیق بررسی یک بعد از ابعاد یک جامعه باشد. یعنی یک مساله و موضوع برای محقق مطرح باشد، در این صورت محقق آیتم های مهمی را که باید مشاهده و ثبت شود مشخص می کند. برای مثال زمانی که در یک جامعه ی روستایی تنها به بررسی وضعیت کشاورزی روستا می پردازد. در اینجا آیتم های مهم مورد مطالعه شامل چنین مواردی می باشد: نوع محصولات، زمان کشت، مساحت زمین های روستا، نوع آبیاری، نحوه ی فروش، میزان محصولات، درآمد حاصل از آن، بازار محصولات، شیوه ی جمع آوری و برداشت و... محقق محورهای مهمی را که باید مشاهده و ثبت کند، مشخص می کند، به عبارت دیگر مشاهدات خود را نظم می بخشد و آن ها را در مقوله های مختلفی می چیند.

۲- ممکن که هدف تحقیق مطالعه ی همه جانبه، کیفی و عمیق از یک روستا، محله، قومیت، فرهنگ خاص یا به طور کلی یک جامعه باشد. به این ترتیب محقق بدون پرسش ها و محورهای از پیش تعیین شده به میدان می رود. این شیوه معمولاً با مشاهده ی مشارکتی طولانی مدت و اقامت در محیط همراه است. در این روش محقق به فهم عمیق و همه جانبه از جامعه ی مورد مطالعه دست می یابد. او در این روش برای تحلیل و تفسیر داده های جمع آوری شده از خود افراد جامعه ی مورد مطالعه کمک می گیرد. مثالی که برای روش دوم می توان مطرح کرد: زمانی است که محقق تنها به بررسی یک بعد از ابعاد یک جامعه ی روستایی نمی پردازد بلکه با صرف زمانی طولانی یک روستا را از تمامی جنبه ها مورد بررسی قرار می دهد. مثلاً: ظاهر روستا، موقعیت جغرافیایی، وضعیت اقتصادی، آداب و رسوم، نحوه ی اداره ، نوع پوشش، زبان ، دین و... به عبارتی روستا را تخلیه ی اطلاعاتی می نماید. در برخی موارد رسیدن به فهم عمیق و همه جانبه در مورد یک جامعه نیازمند چند سال زندگی در همان جامعه و آموختن زبان و فرهنگ آن جامعه است. به طوری که حتی محقق خود به عنوان عضوی از جامعه پذیرفته می شود.

نقش مشاهده گر:

به طور کلی ۲ حالت برای نقش مشاهده کننده وجود دارد:

۱- مشارکت کننده ی مشاهده گر

۲- مشاهده گر مشارکت کننده

در نقش اول: فرد قبل از نقش محقق، نقش مشارکت کننده را بر عهده دارد. این نقش زمانی وجود دارد که محقق از میدان تجربه ی قبلی و شناخت دارد. در برخی موارد نیز خود عضوی از جامعه ی مورد مطالعه است. مثلاً فرد موضوعی را در خانواده ی خود مورد مطالعه قرار می دهد. یا اینکه برای بررسی وضعیت بیماران روانی در یک بیمارستان خود را در نقش یک بیمار روانی جا می زند. یعنی محقق صرفاً یک مشاهده گر و عضوی بیگانه و از بیرون نیست بلکه در جامعه ی مورد مطالعه حضور فعال دارد و به مشارکت می پردازد. به دلیل همین عضویت و مشارکت، محقق در این نقش با دشواری هایی روبه رو است. برای مثال امکان یادداشت برداری در میدان را ندارد. یا انجام مصاحبه با یکی از اعضای خانواده تصنعی جلوه می کند. البته این نقش با مزیت هایی همراه است، محقق به دلیل مشارکتی که در جامعه ی مورد مطالعه ی خود دارد آگاهی و شناخت عمیق از میدان تحقیق کسب می کند و از دلایل سطحی عبور می کند و به کشف لایه های پنهان در باب مساله و موضوع تحقیق دست می یابد.

نقش دوم: احتمالاً رایج ترین نقش محقق میدانی، مشاهده گر مشارکت کننده است. برای توضیح این نقش از یک مثال بهره می گیریم. محقق که برای بررسی وضعیت روابط جوانان در یک کافی شاپ وارد آن کافی شاپ می شود و مانند سایر مشتری ها، رفتار می کند. مثلاً قهوه سفارش می دهد، با شخصی قرار می گذارد، روزنامه مطالعه می کند و... به این ترتیب او قبل از اینکه نقش مشارکتی بر عهده داشته باشد، مشاهده کننده است.

بسته به موضوع تحقیق او ممکن است خود را به عنوان محقق معرفی نماید و عنوان کند که به مشاهده مشغول است. مانند زمانی که او برای بررسی روابط فروشندگان و خریداران وارد یک بازار سنتی می شود و به کسبه و مشتری ها اطلاع می دهد که برای

انجام یک پژوهش آمده و به مشاهده مشغول است. ممکن است که محقق خود را معرفی نکند مانند مثالی که در بالا در رابطه با کافی شاپ ذکر شد که محقق بدون معرفی خود به مشاهده می پردازد.

انتخاب یکی از این دو نقش به تصمیم محقق قبل از آغاز تحقیق بستگی دارد. با وجود این تا حد زیادی نیز به ۱- نوع میدان (اگر محقق به مطالعه ی محیط کار خود یا خانواده خود بپردازد که مشارکت کننده ای در آن محیط است و دیگر نمی تواند مشاهده گری صرف باشد) و ۲- ملاحظات اخلاقی (توجه به اعتراضات اخلاقی که مثلاً در جازدن خود به عنوان بیمار روانی پیش می آید) بستگی دارد.

قبل از ورود به میدان تحقیق چه کنیم :

محقق صرف نظر از نقشی که در نظر گرفته است قبل از ورود به میدان و انجام تحقیق باید خود را آماده کند. این آمادگی به دو شکل صورت می گیرد:

۱- از منابع مکتوب موجود بهره بگیرد و آن ها را جمع آوری و مطالعه نماید. این منابع عبارت اند از: تحقیقات انجام شده در رابطه با موضوع مورد نظر یا موضوعات مشابه، کتب، اسناد، نقشه ها، عکس ها و فیلم ها، کروکی ها، منابع اینترنتی، مقالات، پایان نامه ها و...

۲- از افرادی که می توانند او را در شناخت بیش تر پیرامون موضوع مورد مطالعه و میدان تحقیق یاری کنند، کمک گیرد. این افراد عبارت اند از: محققینی که تجربه ی انجام تحقیقات مشابه را داشته اند، تماس با اطلاع رسان هایی که در میدان تحقیق حضور دارند و کسب آگاهی از آنان قبل از ورود به میدان (در صورت امکان) و...

قبل از اینکه کار تحقیق را به شکل جدی شروع کنیم و وارد میدان تحقیق شویم، بهتر است که تصویری از میدان به دست آوریم. تا در هنگام مواجه شدن با میدان تحقیق با یک فضای کاملاً ناشناخته مواجه نشویم. این تصویر ذهنی را می توان به کمک اطلاع رسان ها و منابع مکتوب به دست آورد. با این وصف مطلع ترین محقق کسی است که قبل از ورود به میدان تحقیق نسبت به آن محیط بصیرت دارد.

بعد از انتخاب میدان و آمادگی محقق برای ورود به میدان، زمان اصلی ورود به میدان آغاز می شود. سویلزل و بورزاک (۱۹۸۱) وضعیت ورود را وضعیتی که محقق در نقش غریبه ظاهر می شود توصیف می کنند. آنجا که میدان مطالعه، سازمانی است که با مراجعان سروکار دارد (بیمارستان، اداره تأمین اجتماعی) مرحله ورود محقق، بی شباهت به اولین باری که مراجعه کننده ای به اداره ای می رود نیست. احتمالاً اولین روز مدرسه یا اولین روز ورود به مدرسه ای جدید را فراموش نکرده اید. این تأثیرات غالباً سخت در خاطر می مانند. حتماً حال و هوای آنجا را به خاطر می آورید: این که معلم خوش برخورد بود یا نه، این که معلم شبیه مادران (یا پدرتان) بود یا نه، این که می توانید نسبت به آن محیط احساس تعلق کنید یا نه. قطعاً با بالا رفتن سن یاد می گیریم چگونه به هر نوع مکانی خو بگیریم. همچنین می آموزیم که حتی اگر در مکانی احساس تعلق نکنیم بتوانیم با خونسردی عمل کنیم. این همانا شیوه ورود

به محیط جدید است. شاید در بدو ورود به محیط جدید همان احساس اولین روز مدرسه به شما دست دهد اما باید ظاهراً طوری عمل کنید که گویی آنجا برای شما محلی آشنا و قدیمی است.

سویلزل و بورزاک خاطر نشان می سازند که در اثر تأثیرات اولیه، واکنش های ذهنی مثبت و منفی متعددی سر می زند. با این همه به محققان میدانی هشدار می دهند که در میدان تحقیق عدم قضاوت، حفظ سعه صدر و خون سردی ضروری است. اگر محقق متعصب و خود رأی باشد یا حتی خود را خیلی مطلع نشان دهد، احتمالاً موقعیت خود را در کسب اطلاعات بیشتر به خطر می اندازد. محقق به عنوان تازه وارد باید بکوشد خیلی زود به عنوان مهمان جایی برای خود باز کند. در مقام مهمان رفته رفته مناسبات شخصی منظمی می یابد و چون هنوز تازه وارد است از امتیاز خاصی برخوردار می شود. کسی از او توقع تقبل مسئولیت کاملی ندارد، هنوز در حال آموختن نقش های جدید است و در مورد اشتباهاتش اغماض می شود. مردم مراقب وضعیت او و حامی او خواهند بود. روزالی واکس در توصیف محققان میدانی می گوید آنها در بدو کار میدانی دستپاچه و متزلزل اند. پشت سرگذاشتن این مرحله مستلزم روابط متقابل طولانی مدت با مردم آن محیط است. هر چه تشویش محقق کمتر باشد کارش را بهتر انجام می دهد و وقتی بداند کار خوب پیش می رود تشویش و نگرانش کمتر می شود. معمولاً عامل اصلی در این تحول، مساعدت و حمایت میزبانان اوست.

گردآوری اطلاعات در مشاهده:

محقق باید از شیوه ای برای کمک به حافظه در حفظ مشاهدات خود کمک گیرد. بیشتر اطلاعاتی که تصور می کنیم به حافظه سپرده ایم فراموش می کنیم. روان شناسان ثابت کرده اند که خاطرات تازه روی خاطرات قدیمی نقش بسته، تا حدی آنها را محو می کنند. از این رو لازم است که محقق میدانی قبل از پرداختن به امور دیگر مشاهدات خود را ثبت کند.

- در میدان: مشاهدات میدانی را می توان به طرق زیادی ثبت کرد. ضبط صوت، دوربین فیلمبرداری، دوربین عکاسی و یادداشت همه ابزارهای مناسبی اند. از ضبط صوت به شرطی می توان استفاده کرد که مصاحبان رضایت بدهند. ضبط گفتگوها بدون آگاهی طرف های صحبت اصلاً درست نیست (معمولاً غیرقانونی است). در بعضی موارد ضبط گفتگو کاملاً پذیرفتنی است و در موارد دیگر نه. بهتر است در مورد استفاده از ضبط صوت با افراد میدان مورد مطالعه مشورت کرد.

دوربین ها نیز ابزار بسیار خوبی در ضبط و مشاهده صحنه و صدای میدان تحقیق اند. عکس ها نیز به محقق در یادآوری چهره افراد و سیمای محیط در روز خاصی کمک می کنند.

یادداشت کردن، ستون فقرات گردآوری اطلاعات میدانی است و به طرق گوناگونی صورت می گیرد. یادداشت در محل تحقیق به نوع محیط و نقش محقق بستگی دارد. در پاره ای موارد مانعی برای یادداشت کردن وجود ندارد اما در اکثر موارد یادداشت مفصل را باید به بعد از ترک میدان موکول کرد. یادداشت کردن در میدان عمدتاً به صورت کلی و مختصر صورت می گیرد تا بعداً هنگام نوشتن گزارش مفصل به یادآوری مشاهدات کمک کند. از این رو یادداشت مختصر حول و حوش مطالبی است که بعد از ترک میدان چون جرقه ای حافظه را روشن می کند.

این جرقه های یادآوری در نوشتن گزارش کامل و شرح و بسط مطالب اصلی مفید واقع می شوند. اینها باید در یادآوری لحظات مهم میدان تحقیق به محقق کمک کنند.

- بعد از ترک میدان: اکثر محققان میدانی بعد از ترک میدان و مراجعه به منزل یا روز بعد به نوشتن مطالب می پردازند. مدت یادداشت برداری به وقایع محیط تحقیق بستگی دارد. (هر چه وقایع پیچیده تر و مهم تر باشند، نوشتن آنها نیز بیشتر طول می کشد). نکته حائز اهمیت در اینجا این است که یادداشت ها باید ظرف ۲۴ ساعت بعد از مشاهده کامل شود. طبعاً یادداشت مشاهدات وقت گیر است اما بدون آن نمی توان گزارش نهایی را به درستی تهیه کرد. بهتر است محقق مطالب را به طور جداگانه و تحت عناوین مختلف یادداشت کند و یادداشت ها را در چند نسخه (یا کپی) تهیه کند.

نوع مطالب یادداشت کردنی:

به نظر لافلند (۱۹۷۱) مطالبی که باید یادداشت کرد پنج نوع اند:

۱- توصیف امور جاری: لافلند امور جاری را شامل وقایع، مردم، شنیده ها، شنیده های اتفاقی، گفتگوهای بین مردم و صحبت با مردم می داند. هر وقت که شخصی تازه وارد صحنه می شود یا محقق با صحنه متفاوتی روبرو می شود باید یادداشت کند. نقشه ها نیز در یادآوری جزئیات میدان مشاهده مفیدند. لافلند تأکید می کند توصیف امور جاری باید مشخص و عینی باشد یعنی: الف) باید جزئیات معینی را به طور کامل نقل کرد و از دروغ و گزاره گویی عاری باشد. ب) باید اعمال و وقایع را به طور طبیعی ثبت کرد. ج) باید در یادداشت قید کرد که گفتگوها تا چه حد دقیق اند. مثلاً گفتگوها نقل قول مستقیم اند یا غیر مستقیم.

۲- یادآوری مطالب فراموش شده: ممکن است در جریان تحقیق مطالبی از گذشته به یاد آید. این مطالب به یاد آمده را باید وارد یادداشت های روزانه کرد منتهی باید قید کرد که یادآوری مطالب گذشته اند.

۳- تفسیر وقایع: لافلند توصیه می کند یادداشت هایی که تحلیل وضعیت مورد مطالعه اند باید در گروه قرار گیرند تا هنگام ارجاع بدانها بتوان بین توصیف وقایع و تحلیل آنها تمیز قائل شد. طبعاً بهتر است محقق تفسیر وقایع را به هنگام یادداشت کردن آن وقایع بنویسد، چه تفسیر او در جریان تحقیق تغییر می کند و یا فراموش می شود.

فراموش نکنید که تحقیق رشته ای از اطلاعات پراکنده نیست. هر چه توصیف مشاهدات محقق با تحلیل و تفسیر بیشتری همراه باشد موقعیت او در جمع بندی و اظهار نظر نهایی استوارتر خواهد بود.

۴- احساسات و تأثیرات شخصی: این احساسات یا حالت عاطفی محقق در جریان مشاهده اند یا واکنش های شخصی در وضعیت های خاصی (مثلاً با مشاهده فردی احساس می کند که مورد بد رفتاری قرار گرفته است). احساسات شخصی خود را نیز باید با مشخص کردن آنها یادداشت کند تا از مطالب دیگر متمایز باشند.

۵- یادداشت های اضافی. گاه مشاهده گر تذکراتی راجع به تفحص بیشتر درباره ی امری، گفتگو با کسی در مورد چیزی و امثالهم یادداشت می کند. چون این تذکرات در میان یادداشتها پراکنده اند باید در انتهای هر جلسه همه ی آنها را یکجا گرد آورد تا مشاهدات آتی را هدایت کنند.

تنظیم یادداشتهای میدانی:

راه های گوناگونی برای نظم بخشیدن به یادداشتهای وجود دارد. می توان آنها را برحسب افراد، وقایع، توالی زمانی و موضوعات تنظیم کرد. به هر حال محقق باید بداند که مطالب را چگونه تنظیم کرده و به یاد خواهد آورد. کسانی که از حس توالی زمانی بسیار قوی برخوردارند احتمالاً اتکا چندانی به ثبت توالی زمانی مطالب ندارند. شیوه ی ثبت مطالب نیز ممکن است بر نحوه ی تحلیل داده ها مؤثر باشد. چه بسا شیوه ی ثبت مطالب مبنای طبقه بندی علمی برای تحلیل های متعاقب قرار گیرد.

کسانی که در مورد اسامی حافظه ی ضعیفی دارند بهتر است اسامی افراد را با دقت یادداشت کنند. نهایتاً یادداشت ها برای تشکیل مضامین، استدلال های تحلیل و اظهار نظر مورد استفاده قرار می گیرند. یادداشت ها قطع نظر از نوع طبقه بندی آنها اجزای اصلی تحقیق اند. اگر یادداشت ها دقیق و سنجیده نوشته شده باشند، حاصل نهایی تحقیق بهتر از کار در می آید. نظم و ترتیب یادداشتهای این امر را تسهیل می کند.

محقق حتماً با خواندن یادداشت ها متوجه شکاف هایی در تحقیق خواهد شد: اظهار نظرهایی که پرورده نشده اند، داده هایی که مبهم اند، افرادی که اسم و موقعیت روابط شان با دیگران ناشناخته یا مبهم است. محقق می تواند این شکاف ها را با تشخیص دقیق آن ها و مراجعه ی مجدد به میدان تحقیق و پرس و جو از افراد پر کند. گاه گردآوری پاره ای از شواهد امکان پذیر نخواهد بود و چه بسا این خود مستلزم تجدید نظر در محور اصلی تحقیق باشد.

فهرست منابع:

- ۱- رفیع پور، فرامرز، ۱۳۸۴، تکنیک های خاص تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، شرکت سهامی انتشار
- ۲- رفعت جاه، مریم، ۱۳۸۵، روش های کیفی تحقیق اجتماعی (جزوه کلاسی)
- ۳- ساروخانی، باقر، ۱۳۸۷، روش های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- ۴- رفیع پور، فرامرز، ۱۳۶۰، کندو کاوها و پنداشته ها، تهران، شرکت سهامی انتشار
- ۵- بیکر، ترزال، ۱۳۸۶، نحوه ی انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه ی هوشنگ نایبی، تهران، نشر نی
- ۶- کیوی، ریمون، ۱۳۶۶، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه ی عبدالحسین نیک گهر، نشر توتیا
- ۷- باردن، لورنس؛ ۱۳۷۵، تحلیل محتوا، ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ۸- ادیبی، حسین. *زمینه ٔ انسان شناسی*. تهران، لوح.
- ۹- بسنیه، پیر. ۱۳۴۰، *روش مردم شناسی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- ۱۰- دواس، دی. ای، ۱۳۸۶. *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه ی هوشنگ نایبی، تهران نشر نی .

۱۱- www.anthropology.ir